

Az / hang kiesése a korai ómagyar kor nyelvjárásaiban*

1. Az / hang kiesése a korai ómagyar kor fontos nyelvjárástörténeti kérdésköre, a jelenség ugyanis több más hangtani nyelvjárási szembenállással (így például az *ě* ~ *o*, valamint a monoftongus ~ diftongus kettősséggel) is összefügg. Az itt felmerülő problémákra adott válaszok tehát több korai ómagyar kori nyelvjárási sajátosság tisztázásához járulhatnak hozzá. A korábbi nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti munkák a változás fonetikai jellemzőinek részleteit és kronológiáját illetően nem képviseltek minden tekintetben egységes álláspontot. Az / vokalizációjának az / közvetlen kiesésétől való elválasztása ugyancsak problematikus, a két folyamatot a korábbi szakmunkák elméleti szinten ugyan megkülönböztetik egymástól, a konkrét példák azonban (a korra jellemző helyesírási következetlenségek miatt érthető módon) gyakran összerosódnak. A jelenség fonetikai, etimológiai, kronológiai és nyelvjárási ügyei tehát több ponton felülvizsgálatra szorulnak. Ezt a vizsgálatot a korábbinál jóval nagyobb mennyiségben rendelkezésünkre álló történeti adat is időszerűvé teszi.

A leíráshoz elsődleges forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használom, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálna. Ezt a névanyagot további adatokkal egészítettem ki a Magyar oklevél-szótár bevonásával azokban az esetekben, amikor az a korpusz adataihoz képest további információval szolgált. Igaz ugyan, hogy a Magyar oklevél-szótár adataihoz lokalizáció nem kapcsolódik, s ezáltal a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban csak korlátozottan használhatók, az egyes hangalaki variánsok közötti változásviszony tisztázásában azonban adott esetben a segítségünkre lehetnek (lásd pl. *barkóca*). Mindezekon túl további forrásként CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában című munkájának Vas, Zala és Sopron vármegyei névanyagát (Cs.), valamint NÉMETH PÉTER A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (2008) és A középkori Szabolcs megye települései (1997) című művét használtam (a források adatainak területi eloszlását lásd az 1. ábrán).

* A tanulmány az ELKH Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

1. ábra. A vizsgálatba bevont adatok területi megoszlása

2. Az *l* vokalizációjának és kiesésének kérdéskörét a két jelenség egymáshoz való viszonyának tisztázásával célszerű kezdenünk. Ahogyan azt a korábbiakban jeleztem, a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti szakmunkák a két változási folyamatot igyekeznek egymástól elkülöníteni (de lásd TÓTH V. 2004). BÁRCZI szerint például a szótagzáró *l* közvetlen kiesése az *l* vokalizációjának a folytatása. Az általa az *l* kiesésének illusztrálására hozott példák egy része azonban (pl. 1248: *Teuchik* 'Tölgyszék', 1181: *Tulg* > 1342: *thevgh*, 1086/XII–XIII.: *felduuar* > 1404: *fewdwar*, Anon.: *Zobolsu* ~ 1257: *Zabowch*) az *l* közvetlen kiesését nem igazolják, ezekben ugyanis a betűkapcsolatok nemcsak monoftongust, hanem diftongust is jelölhetnek, vagyis az *l* vokalizációja szintén elképzelhető az esetükben (1958: 129, vö. BENKŐ 1957: 78–79).

Az *l* vokalizációjának és kiesésének konkrét adatokon való bemutatása és szétválasztása tehát elsősorban azért ütközik problémába, mert az *ou*, *eu* betűkapcsolatok a helyesírás kiforrotlansága miatt (továbbá minthogy az *ó* az *ou*, az *ő* pedig az *ëü* diftongusból alakult) diftongust és *ó*, *ő* hangokat is jelölhetnek (BÁRCZI 1958: 130, KNIEZSA 1952: 87, 91, 103). Ennélfogva pedig nemcsak BÁRCZINAK a kiesés körébe vont példái kapcsán, hanem a BENKŐ által biztosan a vokalizáció körébe sorolható adat (HB. *choltat* ~ 1321: *Houthlaturcha*, OklSz.) esetében is felvethető a kérdés, hogy az *l* nélküli forma vajon diftongussal vagy monoftongussal olvasható-e (1957: 78–79).

Az *l* vokalizációjának feltételezését (s ezáltal az *l* kiesésétől való elkülönítését) KIS TAMÁS több más érveléssel is cáfolja. Gondolatmenetének sarokpontjai a következők. Artikulációs szempontból a vokalizációban az egymáshoz közeli képzésű magán- és mássalhangzók, vagyis a magyarban a legzártabb, felső nyelvállású rövid magánhangzók és a legnyitottabb képzésű, a magánhangzókra akusztikai szempontból is hasonlító mássalhangzók vesznek részt. A feltételezett ómagyar kori hangrendszerben ezek a mássalhangzók a β , a j és a γ lehetnek, illetve esetleg a laterális *l* és *ly* approximánsok. A vokalizációban a magyar hangtörténeti szakirodalom szerint részt vevő *l* hangszíne ugyan a magánhangzókéhoz hasonlóan tartalmaz felharmonikusokat, a centrális approximánsok és magánhangzók képzésével szemben azonban a laterális approximánsok képzése oldalréssel történik. KIS TAMÁS úgy véli, hogy a mai magyar nyelvjárásokban emellett a magánhangzó + *l* \approx hosszú magánhangzó megfelelésekben csak ott találunk *l* \approx *u*, *ü* váltakozást, ahol az *ó*, *ő*-k záródó diftongusokként realizálódnak. Az *l* pótlónyúlásos kiesésével (ami az *r* és *j* esetében is lejátszódik) tehát tökéletesen magyarázható az *ol* > *ou* és az *öl* > *öü* változás, s a vokalizáció feltevése nélkül egységes keretben értelmezhetjük az *l* monoftongusos, nyitódó és záródó diftongusos eltűnését az egyes nyelvjárásokban (2014: 113–115).

3. A fentiek alapján a továbbiakban az *l* hang vokalizációját és kiesését nem különítem el egymástól, és minthogy az *l* betoldódása ugyancsak az adott nyelvjárás típusnak az *l*-et kiejtő sajátosságát sejteti, az ide tartozó adatokat is bevontam a vizsgálatba. A rövid magánhangzó + *l* \sim hosszú magánhangzó szembenállás tehát az egyes nyelvjárásokban kialakulhat egyrészt az *l* kiesésével, másrészt ennek reciprokumaként az *l* hang inetimologikus betoldódásával. Ahhoz, hogy a két, egymással ellentétes irányú változási folyamatot rekonstruálni tudjuk, az adott nyelvi elemek (közszavak és helynevek) etimológiáját is feltétlenül ismerünk kell. Az alábbiakban ezért az egyes etimológiai csoportok szerint haladva mutatom be a jelenséget.

3.1. A személynévi eredetű helynevek között a megfelelő személynévi előzmények, illetve ezek etimológiai háttere¹ alapján feltételezhetünk kiesést vagy betoldódást.

3.1.1. Nagy bizonyossággal sorolhatjuk az *l* kiesését mutató formák közé azokat a helyneveket, amelyek személynévi előzményei német eredetűek. Így például a *Rátót* helynév pusztai személynévből jött létre magyar névadással, s a magyar személynév német személynévi előzményének etimologikus *l*-jéről a régi német

¹ A személynév etimológiai háttere például azért különösen fontos, mert a korban olykor a személynévnek is van *l*-ező és *l* nélküli alakja, s ez a körülmény a helynévi formákban jelentkező variánsok kronológiai viszonyainak a tisztázását is megnehezítheti: pl. *Csolt*, *Csót* (1334–35/PR.: *Chold*, Gy. 1: 174, Arad vm., 1222/1550: *Cholt*, Gy. 1: 504, Békés vm. < vö. 1295: *Chowlth* szn., 1212: *Chot* szn., FNESz., Kiss L. 1995: 22).

Ratold, *Ratolt* személynévek tanúskodnak (1283: *Ratold*, Gy. 4: 554, Pest vm., 1460: *Ratholthfalwa*, Cs. 2: 788, Vas vm. ~ 1428: *Rathodfolua*, Cs. 2: 788, Vas vm.; vö. 1203: *Ratolt* szn., vö. ném. R. *Ratold*, *Ratolt* szn., FNESz., BAHLOW 1967/1980: 402). Ehhez hasonlóan ítéelhetjük meg a következő helyneveket: *Giol*t (1360: *Zentgyrolth* ~ 1474: *Zenthgyroth*, Cs. 3: 15, 25, Zala vm., vö. 1138/1329: *Gerolt* szn.; vö. ném. R. *Giurold*, FNESz., MOZGA 2020: 142–143), *Tabód* (1316: *Thobold* ~ 1330: *Taboodi*, Gy. 1: 394, Baranya vm.; vö. 1111: *Thebaldus*, latin végződésű alak, vö. ném. *Theobald*, FNESz., BAHLOW 1967/1980: 504), *Zsibót* (1316: *Syboulth* ~ 1278/1318: *Sybouth*, Gy. 1: 409, Baranya vm.; vö. 1228/1229: *Sibolth* szn., vö. ném. R. *Sibold*, FNESz.); de ugyancsak az *l* kiesését tanúsítják a *Béna* helynevek személynévi előzményének szláv nyelvi megfelelői is (1246/1383: *Bilna* ~ 1335/1336: *Benapataka*, Gy. 4: 210, Nógrád vm.; szláv eredetű szn.-ből pusztá személynévi, azaz magyar névadással, vö. szb.-hv. *Belina* szn., le. *Bielina* szn.,² FNESz.).

A magyarban képzővel alakult személynévi előzmények az itt vizsgált esetekben már kevésbé meggyőzően tanúsítják az *l* kiesését a helynevekben. Így például a *Szabolcs* helynév *l*-jének etimologikus voltát az teszi kétségessé, hogy a személynévi előzmény etimológiája megfejtetlen; csak bizonytalanul sorolhatjuk a *-cs* képzős személynévek közé (1320: *Zabolch* ~ 1293: *Zaboch*, Szabolcs vm., NÉMETH 1997: 169; vö. 1211: *Sobolch* szn., FNESz., de lásd 1294/1316: *Zabouch*, 1283: *Zobouch*, ÁSz., B. LÖRINCZY 1962: 45, MEZŐ–NÉMETH 1972: 110–111, KISS L. 1995: 19, RÁCZ A. 2007: 248; vö. még BENKŐ 2003: 53).

Még kevésbé lehetünk biztosak az *l* kiesésében a talán *-cs* képzővel alakult személynévből való *Bócs* ([1291–94]: *Bolch*, Gy. 1: 604 ~ 1354: *Buhch*, RÁCZ A. 2007: 56, Bihar vm.; végső soron személynévi eredetre vezethető vissza, vö. 1253: *Bolch*, 1181: *Bol*, FNESz., ÁSz., RÁCZ A. 2007: 56) és *Ekölcs* (1219/1550: *Ekulch* ~ [1284]: *Ekeuch*; vö. Anon. [1200 k.]: *Eculsu* szn., NÉMETH 1997: 69, 1250: *Ekel* szn., FNESz. *Ekel*); illetve a valószínűleg a *Solt* személynévből *-n* képzővel alakult személynévből származó *Sótony* (1390: *Soltum* ~ 1273: *Shuton*, Cs. 2: 793, Vas vm., FNESz.) és a talán *-d* személynévképzős előzményű *Sarold* (1193: *Soruuld* ~ 1251: *Serad*, Gy. 2: 403, Fejér vm., ma: *Söréd*; vö. 1211: *Soruld* szn., FNESz., de lásd 1211: *Sorud*, ÁSz.) és *Sarród* esetében (1334: *Soruld* ~ 1313: *Sorud*, Cs. 3: 628, Sopron vm.; vö. 1211: *Soruld* szn. < m. *saru* fn. vagy a m. R. *Sarolt* szn., FNESz.).

3.1.2. Valamivel gyakrabban tehetjük fel az *l* hang inetimologikus betoldódását, mint az *l* kiesését az ilyen szembenállást mutató személynévi eredetű helynevek között.

² A helynévnek ugyan szláv helynévből való származtatása is felmerült (szb.-hv. *Bjelina* hn., cseh R. *Bielina* hn., FNESz.), az átadó nyelvbéli megfelelők azonban ez esetben is az *l* kiesését igazolják.

Bizonyos esetekben a személynévi előzmény képzővel való alakulása vagy köznévi etimonja valószínűsíti a betoldást. Így például a *Barócs* helynév esetében az utólagos betoldásról tanúskodik az, hogy az alapjául szolgáló személynév a *Barabás* vagy esetleg a *Bertalan* személynév csonkításával és az *-ócs* becéző képzővel alakulhatott (1299: *Borouch* ~ 1256: *Borolch*, Gy. 1: 429, Bars vm.; vö. 1219/1550: *Boroch* szn., 1275: Bors fia: *Boroch*, FNESz., TÓTH V. 2001: 180). Ehhez hasonlóan ítéltjük meg a következő helyneveket: *Ramocsa* (1308: *Ramocha* ~ 1283: *Romalchahaza*, NÉMETH 1997: 161; vö. 1266: *Ramacha* szn., a m. R. *Rama* szn. kicsinyítő képzős származékából, FNESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 106–107, NÉMETH 1997: 161), *Csanak* (1235/1416: *Chonuk* ~ 1238/1416: *Cholnuch*, Komárom vm., Gy. 3: 410; vö. 1360: *Chanak* szn. < m. *csanak* 'kehely, fa merítőedény, cserépedény' fn., FNESz. *Ménfőcsanak*),³ *Pócs* (1320: *Pouch* ~ [1280 k.]: *Polch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 70, 1997: 155; vö. 1275: *Pouch* szn., az alapjául szolgáló személynév a *Paulus* latin név rövidített tövének *-cs* képzős származéka, SLÍZ 2011: 391, vö. MEZŐ 1971: 360–361, FNESz., NÉMETH 1997: 155).

Más esetekben a személynév idegen nyelvi előzménye mutat nagy valószínűséggel arra, hogy a helynévben az *l* másodlagosan toldódhatott be, így van ez például a végső soron német eredetű személynévből származó *Gyirmót* (1267: *Giurmoth*, Cs. 3: 549 ~ 1338: *Germolth*, Gy. 2: 589, Győr vm.; vö. ném. R. *Germoud* ~ *Germout* szn., ném. *Germut* csn., FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 15–16) és a végső soron szláv eredetű személynévből való *Bogád* (1276: *Bugad* ~ 1332–35/PR.: *Bogald*, Gy. 1: 287, Baranya vm.; vö. 1211: *Bogat* szn., vö. szb.-hv. *Bogat* szn., FNESz.), valamint *Bozsód* esetében (1333: *Bosoud* ~ 1220/1550: *Bosold*, Gy. 1: 606, Bihar vm.; a *Bosou* személynévhez kapcsolt *-d* helynévképzővel jött létre, vö. 1213/1550: *Bosou*, vö. blg. *Бо́жо* szn., szb.-hv. *Božo* szn., ÁSz. 146, FNESz. *Nagybozsód*, RÁ CZ A. 2007: 63).

Kevésbé biztosan ítéltjük meg az *l* helyzetét a bizonytalan etimológiájú nevek esetében, a *Csaholc* helynév például egyes feltevések szerint a *Csahó* szn. *-c* képzős származékából, más vélekedések szerint szláv eredetű helynévből való (1378: *Chahouch* ~ 1387: *Chaholch*, Szatmár vm., NÉMETH 2008: 39–40; vö. 1981: *Csachó* csn., szl. R. **Cachovъci* hn., lásd MEZŐ–NÉMETH 1972: 38–39, FNESz.). Ugyancsak nehézségekbe ütközünk a következő helynevek *l*-jének megítélésakor: *Miskolc* (1225: *Myschouch* ~ 1304: *Myskolch*, Gy. 1: 788–789, Borsod vm.; vö. 1291: *Miskoch* szn.; 1293: *Myscolch* szn., a m. *Mihály* szn. családjába tartozó R. *Miscu*, *Misca* szn. *-c* képzős származéka, KISS L. 1995: 19, FNESz.; más vélekedések szerint szláv eredetű, vö. pl. szb.-hv. *Miškovac* hn.,

³ A *Ramocsa* és a *Csanak* helynevek esetében feltűnő ugyanakkor, hogy a rövid magánhangzó + *l* ~ hosszú monoftongus kettőség ez esetben rövid magánhangzó + *l* ~ rövid monoftongusként realizálódik.

Miškovci, többes sz. hn. stb., PÓCZOS 2001: 54), *Csegöld* (1332–34/PR.: *Chegud* ~ *Chegeld*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 39, NÉMETH 2008: 46–47; a régi magyar *Csege* szn.-ből keletkezett *-d* helynévképzővel, vö. 1252: *Chege* szn., NÉMETH 2008: 47, FNESz., KISS L. 1995: 19), *Göc* (1305: *Geuch* ~ 1328: *Geulch*, Gy. 2: 70, Doboka vm.; egy régi magyar **Geüic* > **Göc* személynévből, FNESz.), *Hernád* (1447: *Hernadmestery* ~ 1473: *Hernalthfalwa*, Cs. 2: 755, Vas vm.; vö. 1297: *Hernadi* szn., KISS L. 1984: 100–101, FNESz.).

Még bizonytalanabb azoknak a neveknek az ide sorolása, amelyek esetében a helynév adatai között nem találunk *l* nélküli formát, csak a megfelelő személynévi etimon enged következtetni az *l* másodlagos bekerülésére a helynévben. Az itt felsorolt nevek esetében ráadásul gyakran magában az etimológiában is vannak bizonytalanságok. Ezeknek a neveknek a figyelembevétele ugyanakkor szintén hozzájárulhat az *l*-et kiejtő nyelvjárások felderítéséhez. Ide tartozhat például *Cselcsény* (1328: *Chelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm.; vö. 1164–65: *Chechen* szn., FNESz. *Csécvény*). Hozzá kell tennünk, hogy az *l* betoldása ezek között a nevek között is sokszor csak átmeneti (vö. TÓTH V. 2004: 455, 459, 460), például *Bód* (1269: *Bold*, Gy. 1: 759, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Bud* szn.; 1211: *Bod* szn., *Bolt* szn. és esetleg ezek képzett származékai, pl. 1138/1329: *Bodus* szn., *Buda* szn., *Budi* szn. stb., PÓCZOS 2001: 25) és *Kót* (1303: *Colth*, Gy. 1: 635, Bihar vm.; vö. 1212/1338/1410: *Koth* szn., ÁSz. 468, RÁ CZ A. 2007: 161, de lásd FNESz. *Kót*).

3.2. A j ö v e v é n y h e l y n e v e k között igen ritkán feltételezhetjük az *l* hang kiesését a korban, de ilyenek lehetnek például a *Kánó* (1297: *Calno* ~ 1283/1375: *Cano*, Gy. 2: 513, Gömör vm.; szláv eredetű, vö. blg. *Калиново* hn., szb.-hv. *Калинова* hn., szlk. *Kalinovo* hn., FNESz. *Kálnó*), *Múcsony* (1219/1550: *Mulchun* ~ 1275: *Muchun*, Gy. 1: 791, Borsod vm.; szláv eredetű, vö. cseh *Miličín* ~ N. *Milčín* hn., FNESz., PÓCZOS 2001: 55–56, TÓTH V. 2004: 458).

Számos esetben feltételezhetjük viszont az *l* utólagos betoldásával kialakuló *l*-ező formák létrejöttét a szláv nyelvekből származó helynevek esetében, például *Babócsa* (1289: *Bobocha* ~ 1313: *Bobolcha*, Gy. 1: 275, Baranya vm.; szláv eredetű, vö. blg. *Бобовица* hn., szb.-hv. *Bòbovica* hn., szlk. *Bobovica* hn., FNESz.), *Daróca* ~ *Drávca* (1281: *Darucha*, Gy. 1: 249 ~ 1349: *Darolcha*, Gy. 1: 278, Baranya vm.; egy déli szláv *Dravica* átvétele, FNESz. *Daróca*köz), *Garbolc* (1229/1550: *Gurbuc* ~ 1339>1348: *Gorbolc*, NÉMETH 2008: 91; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Grabovac*, szlk. *Hrabovec*, FNESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 46, KISS L. 1995: 19), *Illmic* (1280: *Ilmeuch* ~ *Ygmelch*, Cs. 3: 612, Sopron vm.; szlovén eredetű, vö. ausztriai szlovén *Ilmovec* hn., FNESz.), *Kartolc* (1156: *Kortouc* ~ 1349: *Kartholc*, Gy. 4: 404, Nyitra vm.; szláv eredetű, egy szlk. R. **Krtovci* hn. átvétele, FNESz., TÓTH V. 2004: 455), *Lipóc* ([1240]: *Lypouch* potoka, Gy. 1: 810, Borsod vm. ~ 1256 [c: 1266]/1297//1520: *Lypolch*pathaka, Gy. 3: 239, Hont

vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Lipovac* hn. stb., FNESz.), *Mosóc* ([1264 k.]: *Mosowch* ~ *Mosolch*, Gy. 4: 424, Nyitra vm.; a szlovák *Mošovce* hn.-ből származik, FNESz.), *Ócsár*, *Olesvár* (1247/1412: *Olchar*, Gy. 1: 351, Baranya vm., ma: Ócsárd, 1337: *Olchwar*, Gy. 1: 125, Abaúj vm.; vö. szb.-hv. *Ōvčār* hn., *Ovčari* hn., cseh *Ovčáry* hn., le. *Owcary* hn., FNESz.), *Práznóc* (1235: *Proznouch* ~ 1301: *Preznolch*, Gy. 4: 447, Nyitra vm.; szláv eredetű, egy szláv R. **Preznovci* átvétele, FNESz.), *Rahóca* (ma Orahovica) (1258: *Rohocha* ~ 1323: *Roholcha*, Gy. 1: 372, Baranya vm.; egy déli szláv R. **Orěchovica* hn. átvétele, FNESz.), *Rákóc* (1291: *Rokouch* ~ 1326: *Rakolch*, Gy. 3: 236, Hont vm.; szláv eredetű, vö. szlk. *Rakovec* nad Ondavou, tkp. 'Ondavarákóc', cseh *Rakovec* hn., FNESz.), *Rimóc* (1327: *Nogrymoch* ~ 1324: *Rymolch*, Gy. 4: 288, Nógrád vm.; egy szl. R. **Rimovъci* vagy **Rimovъць* hn. átvétele, FNESz.), *Szécsény* (1335: *Zechen*, Gy. 1: 185, Arad vm. ~ 1260: *Zelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm.; szláv eredetű, vö. szlk. *Sečany*, FNESz., de lásd TÓTH V. 2004: 458), *Tarnóc* (1391: *Tarnouch* ~ +1283/1330: *Ternolch*, Gy. 4: 102, 103, Liptó vm.; szláv eredetű, vö. pl. szlk. *Trnovec* hn., FNESz.),⁴ *Bábolna* (1325: *Babana*, KMHsz. 1: 40, Borsod vm. ~ 1351: *Babolna*, KMHsz. 1: 40, Arad vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bäbina Gréda* hn., *Bäbina Lúka* hn., cseh *Babina* hn. stb., FNESz., PÓCZOS 2001: 21), *Lipolnok* (1281: *Lypouk* ~ 1283: *Lypolnuk*, Gy. 4: 418, Nyitra vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Lipovnik* hn., szlk. *Lipovnik*, FNESz.).

Etimológiájuk tisztázatlan volta miatt bizonytalanabban sorolhatók az *l* hangot inetimologikusan betoldó nevek közé a következő esetek: *Papolc* (1302/1390: *Popolch*, Gy. 1: 129, Abaúj vm.; szláv eredetű, vö. szlk. *Popova* hn., cseh *Popovice* hn., a magyarba ilyen etimológia esetén **Popovec* alakban kerülhetett a név; vö. NYIRKOS 1987: 125–132; a másik elképzelés szerint vö. cseh *Popelice* hn., FNESz., TÓTH V. 2001: 116, 2004: 456), *Rikács* (1209 P.: *Richaz* ~ 1334: *Rykalch*, Gy. 1: 595, Bihar vm.; talán szláv eredetű, s az összezl. **rěka* 'folyó' főnévre vezethető vissza, a TESz. összefüggésbe hozhatónak mondja a *rikácsol* ige tövével, RÁ CZ A. 2007: 234).

A téves visszaütéssel keletkezett, *l* hangot betoldó formák között — mint látjuk — nagy számban vannak képviselve az olyan szláv eredetű helynevek, amelyek esetében a szláv *-ovъci* helynévképzőnek a magyarban *-óc*, illetve *-olc* formák felelnek meg (TÓTH V. 2004: 454, KENYHERCZ 2014: 206). Ez a körülmény nyilvánvalóan a jelenség nyelvjárási sajátosságait is nagymértékben befolyásolja (lásd alább).

⁴ Ugyancsak az *l*-et betoldó alakok közé sorolhatjuk a *Bekölce* településnevet, amely névnek ugyanakkor a korban nincs *l* nélküli formája ([1300 k.]/1340//1382: *Bukulche*, Gy. 3: 71, Heves vm.; valószínűleg szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bükovica* hn., szln. *Bukovica* hn., cseh *Bukovice* hn. stb.; a magyarban KISS LAJOS szerint egy **Bekőce* > *Bekölce* fejlődéssel kell számolnunk, FNESz., TÓTH V. 2004: 454).

Gyakori ugyanakkor, hogy a szláv *-ovъci* képző a magyarban eleve *-olc* véggel jelenik meg (vö. SIMONYI 1907: 189), s a korban *l* nélküli forma egyáltalán nem is adathozható, pl. *Ragyolc* (1293: *Rogyolch*, Gy. 2: 459, Nógrád vm.; egy szlk. R. **Rъdzavъcb* < szláv R. **Rъdjavъcb* hn. átvétele, FNESz., KISS L. 1995: 23), *Tiszolc* (1334: *Tyzolch*, Gy. 3: 273, Hont vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Tisovac* hn., szln. *Tisovec* hn., szlk. *Tisovec*, FNESz.), *Varsolc* (13[41]: *Worsolch*, Gy. 3: 522, Kraszna vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Vrševac* hn., *Vrševce* hn., cseh *Vršovice* hn., FNESz., TÓTH V. 2004: 455).

Azt, hogy az *ó* > *ol* változás gyakoriságát nem fonetikai okok, hanem a helynevek fentebb részletezett eredetbeli jellemzői befolyásolják, TÓTH VALÉRIA megállapítása teszi még egyértelműbbé. Az általam vizsgált állománynál szélesebb kronológiai keretek között mozogva úgy látja ugyanis, hogy az említett változás a közszavak körében kifejezetten ritka sajátosság; az *-olc(s)* névvégződés jellegzetes helynévi fonológiai típus (2004: 456–457).

3.3. A k ö z s z ó i e r e d e t ű vagy közszót tartalmazó helynevek, illetve az oklevelekben közszóként álló elemek között kevés olyan példát találunk, amelyek esetében az etimologikus *l* bizonyíthatóan kiesik, pl. *föld* (1327: *Bukenfeuldu*, Gy. 4: 512, Pest vm. ~ 1326/1326: *Poufseude*, Gy. 4: 693, Pilis vm.; bizonytalan eredetű, talán származékszó, a *fel* ~ *föl* főnévből *-d* névszóképzővel keletkezhett, TESz., EWUng.), *holt* (1327/1589: *Holthneukereke*, Gy. 1: 636, Bihar vm. ~ 1321: *Houthlaturcha*, Gy. 1: 519, 539, Bereg vm.; származékszó, a *hal* igéből alakult a *-t* befejezett melléknévi igenévi képzővel, TESz., EWUng.), *völgy* (1319: *Ozyweulg*, Gy. 1: 139, Abaúj vm. ~ 1317/1323: *Almasweugh*, Gy. 1: 201, 223, Bács vm.; ősi örökség az uráli korból, az uráli alapalak **bađk3* lehetett, az uráli **đk* magyar fejleménye, a *l* további *gy* > *lgy* hangváltozáson ment keresztül,⁵ TESz., UEW. 550–551, EWUng., DUDÁS 2002: 23, TÓTH V. 2004: 454).

Jóval gyakrabban tapasztalhatjuk ezen a kategórián belül azt, hogy az *l*-ező és *l* nélküli alakok kettősségét az *l* hang inetimologikus betoldódása okozza, pl. *barkóca* (1325: *Borkouchafa*, a., OklSz. ~ 1330: *borkolchafa*, Gy. 1: 377, Baranya vm.; szláv eredetű szó, a déli szláv **brěkovica* vagy **brěkavica* 'barkóca' alakra vezethető vissza, SIMONYI 1907: 189, HORGER 1910: 291, LOSONCZI 1936: 245, TESz., EWUng., KNIEZSA 1955: 82, NYIRKOS 1987: 127), *daróc* (1329: *Darouch*, Gy. 1: 538, Bereg vm. ~ 1343: *Darolch*, KMHsz. 1: 80; a régi magyar

⁵ A *völgy* lexémában az *l* kiesését valószínűsíthetjük a mindössze néhány korai ómagyar kori *l* nélküli forma mellett jelentkező nagyszámú *l*-ező forma alapján. A hasonló (**đ* > *l* > *gy* ~ *lgy*) hangalaki változáson átesett *hölgy* lexéma esetében ugyancsak felvetődik a kérdés, hogy vajon jogos-e az *l* betoldódásáról beszélnünk, minthogy a lexémának a korai ómagyar korban csakis *l*-ező alakjai vannak (1290: *Hyulgyz*, Cs. 2: 757, Vas vm.; ősi örökség a finnugor korból, a fgr. alapalak **kađβa* vagy **kađβ3* lehetett, TESz., UEW. 116, NYIRKOS 1987: 128, TÓTH V. 2004: 454).

daróc foglalkozásnévből, vö. 1261–70: *drawc*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 33, FNESz., TESz., EWUng.), *hód* (1231: *Houd* ~ 1284/1340: *Hold*, Gy. 1: 858, Csanád vm., a magyar *hód* állatnévből, ami ősi örökség az ugor korból, az ugor alapalak **kuntz* lehetett, FNESz., TESz., EWUng.).⁶

Az *l* téves visszaütéssel való betoldódása gyakran nem eredményez hangtani szembenállást, s az adott elemnek csak *l*-ező formáját adathozhatjuk a korban az egész nyelvterületen, az *l*-et kiejtő nyelvjárástípusok feltárásában ugyanakkor — ahogyan azt a korábbiakban is jeleztem — az ilyen adatoknak is lehet jelentősége, pl. *Álcs(i)* (1330: *Alchy*, Gy. 1: 847, Csanád vm., 1297: *Alch*, Gy. 3: 402; a nevek alapjául szolgáló főnév török eredetű, átvett alakja az **ayačči* lehetett, amelyből a magyar változat a *γ* kiesésével, illetve az *l* járulékhang betoldásával fejlődött ki, TESz., NYIRKOS 1987: 128, TÓTH V. 2004: 455, RÁCZ A. 2007: 21, WOT.), *Bocsárd* (1327: *Bolchard*, Gy. 1: 69, Abaúj vm.; a régi magyar *bocsár* 'kádár, pohárnok' foglalkozásnévből keletkezett, vö. pl. 1211: *Bocar*, EWUng., 1237–40: *buchardionis*, FNESz.), *bölcs* (1327: *Beulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm., 1342: *Bulchy*, Gy. 1: 606, Bihar vm.; vö. 1211: *Belch* szn., ÁSz. 105, FNESz. *Bölcsipuszta*, a nevek alapjául szolgáló szn. a *bölcs* köznévből való, ennek előzménye az ótörök **büğüci*, amely szabályosan **bücsi* > *bücs*⁷ változáson ment keresztül, majd az *l* járulékhangként betoldódott, WOT., TESz., NYIRKOS 1987: 127–128), *Bőd* (Anon. [1200 k.]: *Beuldu*, Gy. 1: 892, Csongrád vm.; talán a *bő* szóval függhet össze, lásd NYIRKOS 1987: 127–128), *hold* (1309/Cod.: *Huldualach*, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér alsó része; származékszó, a *hó* 'hold, hónap' főnévből alakult kicsinyítő képzővel, TESz., EWUng., NYIRKOS 1987: 128).

4.1. Az *l* hang kiesésének és betoldódásának fonetikai jellemzőire ugyancsak érdemes külön figyelmet fordítanunk, úgy tűnik ugyanis, hogy a helynév-etimológiai sajátosságok az ezen a téren megmutatkozó gyakorisági viszonyokat is nagy mértékben befolyásolják.⁸

Az *l* kiesése az itt vizsgált adatállományban az *lcs* hangkapcsolatban történik meg a leggyakrabban, igaz ugyan, hogy a vizsgált kategóriában igen nagy számban vannak jelen az etimológiai szempontból bizonytalanul megítélhető nevek, például *Szabolcs* (1293: *Zaboch*, Szabolcs vm., NÉMETH 1997: 169), *Ekölcs*

⁶ A *tót* és *boldog* elemek ugyancsak ebbe a kategóriába tartoznak, mivel azonban az egyetlen *l*-ező forma mindkét esetben többszörösen átvitt oklevélből való, azoknak az adott korszakba való sorolása igencsak kétséges (1349: *Thorfalw*, Bihar vm. ~ 1290/1303/1479: *Tolt* rét, Gy. 2: 485, Gömör vm.; jövevényszó, közvetlen forrása azonban nem határozható meg, de kétségtelenül összefügg a következő szavakkal: ófn. *díot*, kfn. *díet* 'nép', gót *piuda* 'ua.', óporosz *tauto* 'ország' stb., TESz., EWUng., NYIRKOS 1987: 130), *boldog* (1324: *Bodughazun*, KMHsz. 1: 60–61, Baranya vm. ~ 1263/1466/1476: *Boldogazzonkezy*, Gy. 1: 224, Bács vm.; valószínűleg belső keletkezésű, vö. *bódít*, *bolyong*, TESz., NYIRKOS 1987: 127).

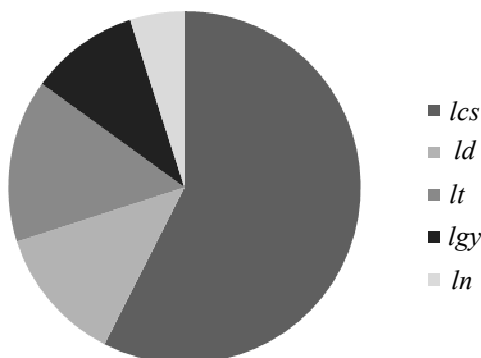
⁷ A *Bölcs* ~ *Bücs* formát ugyanakkor a korai ómagyar korban nem tudjuk adathozni.

⁸ Az itt bemutatott gyakorisági vizsgálatokban a nevekhez tartozó adatok számát vettem össze.

([1284]: *Ekeuch*, NÉMETH 1997: 69, Szabolcs vm.), *Múcsony* (1275: *Muchun*, Gy. 1: 791, Borsod vm.) (vö. BENKŐ 1957: 78–79).

Ugyancsak gyakori az *l* kiesése az *lt*, *ld* hangkapcsolatok esetében, például *Tabód* (1330: *Taboodi*, Gy. 1: 394, Baranya vm.), *Zsibót* (1278/1318: *Sybouth*, Gy. 1: 409, Baranya vm.), ami valószínűleg az *lt*, *ld* végű német személynévre visszavezethető személynévi eredetű helynevek nagy számával magyarázható (vö. TÓTH 2004: 460–461). Az *l* hang *t*, illetve *d* hangok előtti kiesése az általam vizsgált adatállományban ugyanakkor a fentiekben bemutatott közszavakban is bekövetkezik, pl. *holt*⁹ (1321: *Houthlaturcha*, Gy. 1: 519, 539, Bereg vm.), *föld*¹⁰ (1326/1326: *Poufeude*, Gy. 4: 693, Pilis vm., 1319: *Cheparfeude*, Gy. 1: 537, Bereg vm., 1328: *Feudvar*, Gy. 1: 302, Baranya vm.) (vö. BENKŐ 1957: 78–79, BÁRCZI 1958: 129, E. ABAFFY 2003: 302).

Ritka az *l* hangnak az *lgy* hangkapcsolatból való kiesése, csak a *völgy*¹¹ lexéma esetében következik be néhány névben (1335/1336: *Sagwegh*, Gy. 4: 291, Nógrád vm., [1283 k.]: *Tawarnucweg*, Gy. 4: 576, Pest vm.), és ugyancsak elenyésző az *l* kiesése az *ln* hangkapcsolatból is: csak *Kánó* (1283/1375: *Cano*, Gy. 2: 513, Gömör vm.) és *Béna* adatai (1335/336: *Benapataka*, Gy. 4: 210, Nógrád vm.) tartoznak ide (vö. BÁRCZI 1958: 129, 1967/2002: 130). (Lásd ehhez a 2. ábrát!)

2. ábra. Az *l* kiesésének gyakorisága a különböző hangkapcsolatokban

A fenti példákból kitűnik, hogy az *l* leggyakrabban *o*, *ö* után esik ki (lásd pl. *Tabód*, *Zsibót*, *holt*, *föld*, *völgy*), a változás ugyanakkor elszórta felső nyelv-állású magánhangzó mellett (lásd *Múcsony*) is megtörténhet (TÓTH V. 2004: 458, vö. még BENKŐ 1957: 78, BÁRCZI 1958: 129–130, 1967/2002: 116–117, E. ABAFFY 2003: 302).

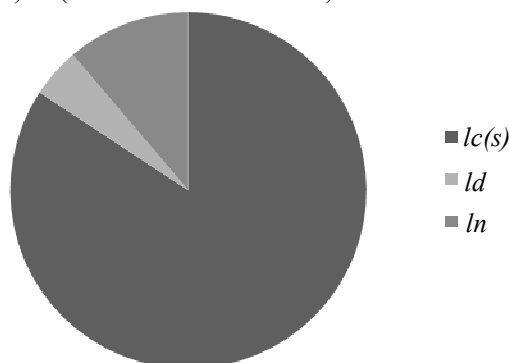
⁹ Az *l*-et kiejtő formák a *holt* esetében húsz adatból két esetben fordulnak elő.

¹⁰ Érdekes ugyanakkor azt is megjegyeznünk, hogy az *l*-et kiejtő formák a *föld* esetében elenyésző számban (a *föld* adatok alig 1%-ában) vannak jelen.

¹¹ Az *l*-et kiejtő formák a *völgy* esetében is elenyésző számban (a *völgy* adatok mindössze a 3%-ában) jelentkeznek.

4.2. Az *l* betoldódásával a helynevekben — a szláv *-ovъci* helynévképző formánsnak a magyarban gyakran megfelelő *-olc* megjelenése miatt (vö. TÓTH V. 2004: 456, KENYHERCZ 2014: 206) — leggyakrabban az *olc(s)* névvégződéses esetében találkozunk, például *Barócs* (1256: *Borolch*, Gy. 1: 429, Bars vm.), *Babócsa* (1313: *Bobolcha*, Gy. 1: 275, Baranya vm.), *Szécsény* (1260: *Zelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm.), *Daróca* ~ *Drávca* (1349: *Darolcha*, Gy. 1: 278), *Kartolc* (1349: *Karholc*, Gy. 4: 404, Nyitra vm.), *Práznóc* (1301: *Preznolch*, Gy. 4: 447, Nyitra vm.), *Rahóca* (1323: *Roholcha*, Gy. 1: 372, Baranya vm.).

Szintén az *l* betoldódásának lehetünk tanúi néhány *ln*, például *Lipolnok* (1283, 1291, 1324: *Lypolnuk*, Gy. 4: 418, Nyitra vm., [1235–43]/1288: *Lipulnuk*, Gy. 2: 490, Gömör vm.), *Bábolna* (1351: *Babolna*, KMHsz. 1: 40, Arad vm.), *Csanak* (1233/1416: *Cholnuk*, *Vatacholnuka*, *Cholnuch*, Gy. 3: 410, Komárom vm.)¹² és *ld* hangkapcsolatot tartalmazó elem esetében, például *hód* (1284/1340: *Hold*, Gy. 1: 858, Csanád vm.).¹³ (Lásd ehhez a 3. ábrát!)

3. ábra. Az *l* betoldódásának gyakorisága a különböző hangkapcsolatokban

Az *l* betoldódása leggyakrabban az *ó ~ o* mellett figyelhető meg. Ez a jelenség a korábban taglalt etimológiai okok miatt a helynevek esetében még gyakoribb, mint a közszavak körében (NYIRKOS 1987: 127–130, 134, TÓTH V. 2004: 454).

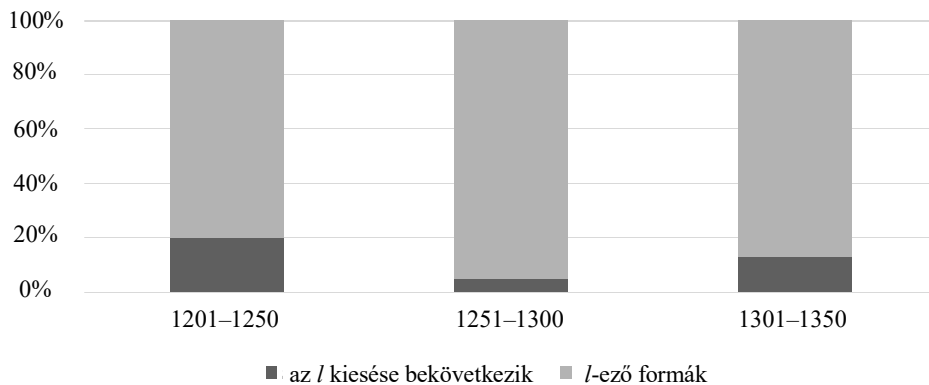
5. Az *l* kiesésének kronológiai viszonyai kapcsán különböző (bár egymásnak nem feltétlenül ellentmondó) álláspontokkal találkozunk a korábbi hangtörténeti, nyelvjárástörténeti leírásokban. BENKŐ LORÁND szerint az *l* hang kiesése a 12. században kezdődhetett (1957: 79), BÁRCZI GÉZA szerint a változást igazoló adatok a 13. században jelentkeznek először (1958: 129, 1967/2002: 116–117, 131), E. ABAFFY ERZSÉBET pedig úgy vélekedik, hogy a folyamat nagyjából a 13–14. században zajlott le (2003: 302).¹⁴

¹² Az *l*-et betoldó formák ugyanakkor csak ebben az átirrt oklevélben adathatók.

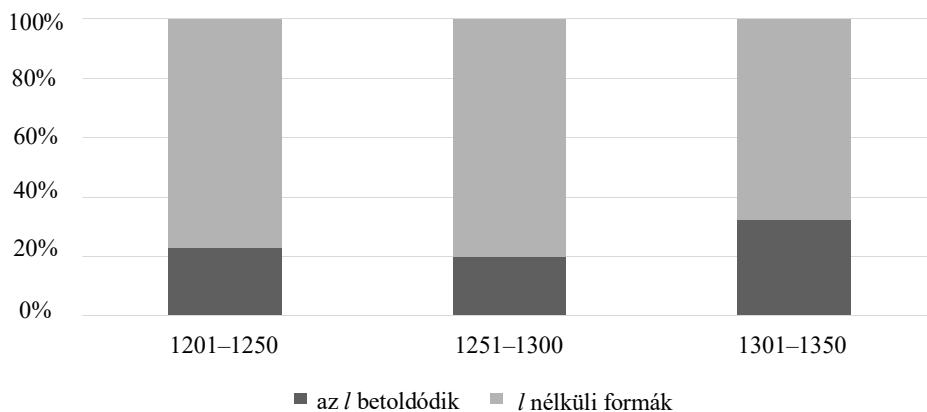
¹³ Az *l*-et betoldó formák a *hód* esetében az adatok 6%-ában vannak jelen.

¹⁴ BENKŐ és ABAFFY ugyan az *l* hang vokalizációjáról és nem a kieséséről tesz ilyen megállapítást, ám a korábban kifejtett okok miatt a két változási folyamat elkülönítését nem tarthatjuk fenn.

A 4. és az 5. ábra¹⁵ valóban azt mutatja, hogy mind az *l* kiesésének (pl. *Sótony* 1273: *Shuton*, Cs. 2: 793, Vas vm.; *Múcsony* 1275: *Muchun*, Gy. 1: 791, Borsod vm.; *Szabolcs* 1293: *Zoboch*, NÉMETH 1997: 169), mind a betoldódásának (pl. 1231: *Burulch*, Gy. 1: 429 ~ 1269: *Boroch*, Gy. 4: 351, Nyitra vm.; *Szécsény* 1243: *Zelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm.; *Miskolc* 1279: *Myskoulch*, Gy. 1: 788, Borsod vm.; *Ramocsaháza* 1283: *Romalchahaza*, NÉMETH 1997: 161) a folyamata elkezdődik a 13. században. A gyakorisági mutatók ugyanakkor azt is jelzik, hogy az esetek döntő többségében nem következik be egyik változási folyamat sem, vagyis az ugyanahhoz a névhez/névelemhez tartozó adatok az esetek döntő többségében az eredeti variánst mutatják.

4. ábra. Az *l* kiesésének kronológiai viszonyai

5. ábra. Az *l* betoldódásának kronológiai viszonyai

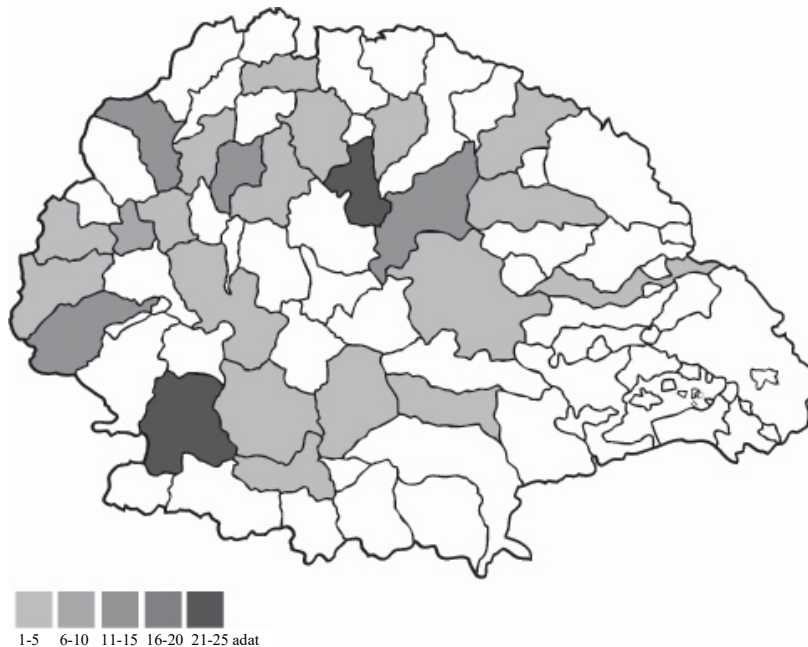
¹⁵ Az itt bemutatott gyakorisági vizsgálatokhoz a nevekhez tartozó adatok számát vettem össze, és csak az adott félévszázados időintervallumba biztosan besorolható neveket vettem figyelembe.

6.1. Az *l* kiesésének bekövetkezése a szakirodalom szerint nem minden nyelvjárástípusban ment végbe, így az egyes nyelvjárástípusok között nyelvjárási különbséget eredményezett (BENKŐ 1957: 79, BÁRCZI 1958: 129–130, 1967/2002: 116–117, E. ABAFFY 2003: 302). BENKŐ LORÁND szerint, bár a 14–15. században már a nyelvjárástípusok zömében az *l* nélküli formák voltak fölényben, az ilyen alakok leggyakrabban a nyugati részen bukkannak fel a korban (1957: 79), de az írásbeli norma korai és erős *l*-ezése az *l* nélküli adatok megjelenését gyakran megakadályozhatta (1957: 79, BÁRCZI 1967/2002: 131). Az *l* inetimologikus betoldódásával keletkezett formák ugyanakkor az *l* vokalizációjának, illetve kiesésének lezajlását igazolják az adott nyelvjárástípusban (BENKŐ 1957: 79, BÁRCZI 1958: 129, 1967/2002: 116–117, NYIRKOS 1987: 127, E. ABAFFY 2003: 302).

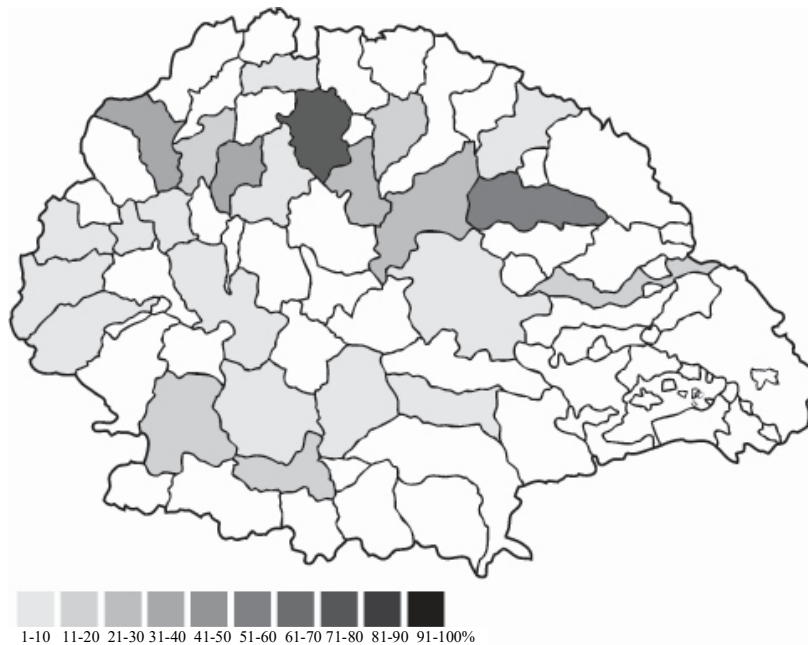
6.2. Az *l* kiesésének és betoldódásának területiségét vizsgálva a szembenállást mutató helynevekre és közszavakra összpontosítom a figyelmet, tehát azokra az esetekre, amelyekben az *l*-ező és az *l* nélküli forma is adatolható a korban a nyelvterület bármely pontján.¹⁶ Így tehát például a vizsgálat részét képezik az olyan nevek is, mint a *Bábolna*, amely Arad vármegyében csak *l*-ező formában, Borsod és Komárom vármegyében pedig csak *l* nélkül adatolható (1325: *Babana*, KMHsz. 1: 40, Borsod vm. ~ 1351: *Babolna*, KMHsz. 1: 40, Arad vm.). Ezáltal tehát sok esetben helynév-etimológiai bokrokat vetek vizsgálat alá. A területi különbségek feltárásához így több mint 1200 adatot elemeztem. Az adatok eloszlását mutató abszolút és relatív gyakorisági¹⁷ térképeken (lásd a 6. és a 7. ábrát) egyaránt az mutatkozik meg, hogy az *l* hang kiesése és inetimologikus betoldódása a nyelvterület északi-északkeleti (pl. Borsod, Hont, Nyitra, Szatmár vármegyék), nyugati (pl. Sopron, Vas, Zala vármegyék) és déli (pl. Baranya, Bodrog, Csanád, Bács vármegyék) területeire egyaránt jellemző a korai évszázadokban. Ezzel szemben a nyelvterület középső (pl. Pest, Heves, Csongrád, Pilis vármegyékben) és keleti régióiban (pl. Kolozs, Hunyad, erdélyi Fehér vármegyékben) ez a jelenség nem látszik elterjedtnek (vö. BÁRCZI 1967/2002: 131). Az is nyilvánvaló ugyanakkor a térképek (leginkább a relatív gyakorisági térkép) alapján, hogy az *l* kiesése és betoldódása jellemzően egyik területen sem válik dominánssá az eredeti formákkal szemben (vö. BÁRCZI 1967/2002: 116).

¹⁶ A szembenállást nem mutató, de valamelyik változási folyamat eredményeképpen létrejövő formák területisége ugyanakkor többnyire az itt tapasztaltakhoz hasonló sajátosságokkal írható le, kivéve az *l* betoldódásával létrejövő *hold* formát (1309/Cod.: *Huldualach*, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér alsó része), amely a keleti térségben fekvő erdélyi Fehér vármegyében bukkán fel.

¹⁷ Relatív gyakoriságon a változást mutató (tehát *l*-et kiejtő vagy *l*-et betoldó) alakoknak az eredeti formákhoz viszonyított százalékos arányát értem.

6. ábra. Az I kiesése és betoldódása a korai ómagyar korban (abszolút gyakoriság)

7. ábra. Az I kiesése és betoldódása a korai ómagyar korban (relatív gyakoriság)

Végezetül ezeket a tanulságokat érdemes a nevek továbbélése szempontjából is tovább mélyítenünk, az olyan nevek ugyanis, amelyeknek a korai ómagyar kori adatai még *l*-ezők, de napjainkban *l* nélküli formában élnek, ugyancsak a segítségünkre lehetnek az *l*-et kiejtő nyelvjárások feltárásában. Ilyen nevekkel több esetben találkozunk azokon a területeken (például Borsod vármegyében kifejezetten gyakran), amelyek az *l* kiesése és betoldódása terén a korai ómagyar korban is sűrűsödési pontként jelentkeznek. Így például a *Bóta* helynév esetében csak a későbbi évszázadokban esik ki az *l*, amely hang etimologikus voltát az alapjául szolgáló személynév *l*-ező formája igazolja (1281: *Boltha*, KMHsz. 1: 64, Borsod vm.; vö. 1278: *Boltha* szn., FNESz.). Hasonló módon a korai ómagyar koron túlmutató időszakban adatolhatóak az *l* nélküli formái a következő helyneveknek: *Bódva* (1317: *Boldua*, Gy. 1: 130, Abaúj vm., 1295: *Buldua*, Gy. 1: 764, Borsod vm.; egy szláv **Bьldьva* folyónév átvétele, mások egy szláv **bьdьva* 'gödör' főnévre próbálják visszavezetni, TÓTH V. 2001: 30), *Bócs* (1327: *Beulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm.; a *bölcs* köznévből, lásd korábban), *Arnót* (1317: *Arnold*, Gy. 1: 753, Borsod vm.; a m. *Arnold* ~ *Arnolt* szn.-ből keletkezett, vö. 1234: *Arnolth*, FNESz., PÓCZOS 2001: 20, más feltételezés szerint az 'albán' jelentésű *arnót* szóból, vö. 1693: *arnoltnak*, 1784 k.: *Arnolczok*, NYIRKOS 1987: 127), *Bód* (1269: *Bold*, Gy. 1: 759, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Bud* szn.; 1211: *Bod* szn., *Bolt* szn. és esetleg ezek képzett származékai, pl. 1138/1329: *Bodus* szn., *Buda* szn., *Budi* szn. stb., PÓCZOS 2001: 25), *Bótrágy* (1272/1476: *Boltrag*, Gy. 1: 535, Bereg vm.; talán szláv eredetű szn.-ből keletkezett magyar névadással, vö. szb.-hv. *Böljedrąg* szn., FNESz.), *Kót* (1303: *Colth*, Gy. 1: 635, Bihar vm.; vö. 1212/1338/1410: *Koth*, szn., ÁSz. 468, RÁCZ A. 2007: 161, de lásd FNESz. *Kót*), *Dobóca* (1336: *Doboulcha*, Gy. 2: 494, Gömör vm.; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Dubovica* hn., szln. *Dobovica* hn., FNESz.). Adataim között egy esetben olyan területen is felbukkan a későbbi évszázadokban *l* nélküli alak, amelyre a korai ómagyar korban ez a sajátosság kevésbé tűnik jellemzőnek: *Barót* (1224: *Boralt*, Gy. 2: 101 ~ 1600 k.: *Barot*, ETH. 2: 29, erdélyi Fehér felső része; puszta személynévből magyar névadással, vö. 1300/1338: *Baruth* szn., az alapjául szolgáló személynév német eredetű, vö. régi ném. *Barolt*, *Barold* szn., FNESz., BAHLOW 1967/1980: 53).

Különösen tanulságos ebből a szempontból azoknak a helynévpárokknak a szemügyre vétele, amelyek a későbbi évszázadokban névhasadás¹⁸ útján eltérő hangalakúakká váltak. Így például a Hunyad vármegyei *Folt* és a Heves vármegyei *Fót* (1321: *Folth*, Gy. 3: 293, Hunyad vm., 1261/1271: *Folth*, Gy. 3: 93,

¹⁸ Szintén divergens változás eredményének tartott névpárok a helynevek köréből például *Csitár* : *Csatár*, *Kömlő* : *Kömlő*, *Kékcse* : (*Tisza*)*kécske*, *Piski* : *Püski* stb. (vö. KISS L. 1994, 1995).

Heves vm.; a m. *falt* 'rész, darab; embercsapat' fn.-ből keletkezett, FNESz.) vagy az Arad vármegyei *Csolt* (1334–35/PR.: *Chold*, Gy. 1: 174, Arad vm.) és a Békés vármegyei *Csót* (1222/1550: *Cholt*, Gy. 1: 504, Békés vm.), valamint a Pilis vármegyei *Csód* (1281: *Chold*, Gy. 4: 585, 1285: *Chold*, Gy. 4: 595, Pilis vm.; talán puszta szn.-ből magyar névadással, vö. 1295: *Chowlth* szn., 1212: *Chot* szn., FNESz., KISS L. 1995: 22) révén ugyancsak az mutatkozik meg, hogy a keleti területekre az ómagyar kort követő időszakban sem jellemző az *l* kiesése.

7. Az *l* kiesésének vizsgálata — a nyelvjárástörténeti sajátosságok részletes bemutatásán túl — véleményem szerint számos olyan alapvető összefüggésre világított rá, ami a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti elemzésekre vonatkozó általános módszertani ügyeket érint. Így például a névhasadás útján eltérő hangalakúvá váló helyneveknek a területi különbségek feltárásában játszott kiemelt szerepe arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyelvjárástörténeti eredményekhez elengedhetetlen bizonyos jelenségek együttlátása, együtt történő elemzése. Egyes hangtani változási folyamatok párhuzamossága és azonos módon való kezelése (lásd a *völgy* és *hölgy* hangalaki változását) ugyancsak az adott elemek etimológiájának és ezen keresztül nyelvjárástörténeti sajátosságainak a vitás kérdéseiben lehet a segítségünkre. Egy-egy elem későbbi részletes hangtörténeti, nyelvjárástörténeti vizsgálatának (lásd például a *föld*, *völgy* gyakorisági viszonyait) szintén nagy jelentősége lehet az adott nyelvjárástörténeti jelenség alaposabb megismerésében.

A nagy elemszámú korpuszon nyugvó nyelvjárástörténeti elemzések ugyanakkor azoknak a területeknek a vizsgálatára is visszahathatnak, amelyekre az ilyen kutatások támaszkodnak. A gyakorisági, kronológiai elemzések például az egyes elemek etimológiai bizonytalanságaiban nyújthatnak segítséget (lásd például a *völgy l*-jére vonatkozó megállapításokat). Mindezek mellett egy-egy jelenség gyakorisági, kronológiai, nyelvjárástörténeti jellemzői a bizonytalan kronológiai státusú oklevelek adatainak megítélésében ugyancsak támpontul szolgálhatnak (lásd például a *tót*, *boldog*, *Csanak* elemek kapcsán leírtakat).

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BAHLOW, HANS 1967/1980. *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*. Reprint. München, Keysersche Verlagsbuchhandlung.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk. *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- DUDÁS GYÖRGYI 2002. A föld és a völgy labializációs változásai az ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 40: 21–34.
- ETH. 2. = Szabó T. Attila Erdélyi történelmi helynévgyűjtése. *Háromszék*. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–SLÍZ MARIANN. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2001.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HORGER ANTAL 1910. Egy ismeretlen magyar hangtörvény. *Magyar Nyelvőr* 39: 289–299.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KIS TAMÁS 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 52: 89–124.
- KISS LAJOS 1984. Hernád. *Magyar Nyelvőr* 108: 100–101.
- KISS LAJOS 1994. Etimológiai azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („Névhasadás”). In: SZATHMÁRI ISTVÁN–E. ABAFFY ERZSÉBET–B. LÖRINCZY ÉVA szerk. *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest. 103–107.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1936. A magyar l kiesés kezdete. *Nyelvtudományi Közlemények* 50: 240–251.

- B. LŐRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1971. Máriapócs. *Magyar Nyelvőr* 95: 360–361.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.
- MOZGA EVELIN 2020. A Tihanyi összeírás német előzményű személynevei. *Magyar Nyelvjárások* 58: 133–163.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- OKLSZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- SIMONYI ZSIGMOND 1907. Álc és társai. *Magyar Nyelvőr* 36: 189–191.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. 1–2. *Magyar Nyelv* 100: 321–331, 454–470.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Szerk. RÉDEI KÁROLY. Budapest, 1968–1988. III. Register. Budapest, 1991.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Dropping of the / Sound in the Dialects of the Early Old Hungarian Era

The dropping of the / sound represents a key issue in historical dialectology focusing on the early Old Hungarian Era as the phenomenon is related to several other phonological dialectal oppositions (e.g., the *ě* ~ *ö*, as well as the monophthong ~ diphthong duality). Therefore, addressing problems in this respect may also contribute to the better understanding of several dialectal features from the early Old

Hungarian Era. Earlier studies in historical linguistics and historical dialectology did not provide a uniform opinion on the details and chronology of the phonetic features of this change. The separation of the vocalization of *l* and the direct dropping of *l* is also problematic because although previous studies differentiated between the two processes on the theoretical level, the specific examples often become blurred (in an understandable way due to the orthographic inconsistencies of the time). Thus the phonetic, etymological, chronological, and dialectal issues of the phenomenon need revision in several respects. Such a study is also timely due to the much higher quantity of historical data that is available today.

The short vowel + *l* ~ long vowel opposition may emerge in particular dialects either with the dropping of *l* or reciprocally, with the inetymological insertion of the *l* sound. To be able to reconstruct the two processes of change with an opposite direction, we must also be familiar with the etymology of the given linguistic elements (common nouns and toponyms). In my paper I present this phenomenon according to the different etymological groups. We should also pay special attention to the phonetic features of the dropping and insertion of the *l* sound, as it seems that the toponym-etymological attributes also greatly impact frequency.

The *l* sound was not dropped in all dialect types, thus it resulted in dialectal differences between different dialect types. When studying the regionality of the dropping and insertion of *l*, I examine the toponyms and common nouns showing opposition, thus those cases when forms with and without *l* may be found in records at the time at any point within the language area. For this purpose in many cases I scrutinize toponym-etymological clusters. Thus to be able to identify regional differences, I examined more than 1,200 records.

Beyond the detailed introduction of features in historical dialectology, the examination of the dropping of the *l* sound also sheds light on numerous fundamental issues that are related to general methodological questions relevant for historical dialectology focusing on the early Old Hungarian Era.

